

УДК 631.527(091/092)(477)

Ожерельєва Валентина Миколаївна,
молодший науковий співробітник
Інституту рослинництва
ім. В.Я. Юр'єва УААН
(м. Харків)

НАУКОВА СПАДЩИНА АКАДЕМІКА В.Я. ЮР'ЄВА

У статті розповідається про життєвий шлях та наукові здобутки видатного вченого-селекціонера академіка В.Я. Юр'єва, який зробив вагомий внесок у становлення та розвиток вітчизняної селекційної справи.

В статье рассказывается о жизненном пути и научных достижениях выдающегося ученого-селекционера академика В.Я. Юрьева, который сделал весомый вклад в становление и развитие отечественного селекционного дела.

Ключевые слова: Василий Яковлевич Юрьев, направления в селекции сельскохозяйственных культур, Харьков.

The paper presents the information on the biography and scientific activities and achievements of the outstanding scientist-breeder, the academician V.Ya.Yuriev, who made a valuable contribution to the formation and the development of the national breeding work.

Процес розвитку науки і техніки значною мірою залежить від плідної праці вчених, серед яких вирізняються загальнознані лідери. На жаль, їх творчі здобутки у повному обсязі не завжди стають відомими широкому колу зацікавлених дослідників, особливо молодого покоління. У даному контексті спроба всебічного аналізу науково-дослідної роботи видатного вченого з селекції рослин Василя Яковича Юр'єва, діяльність якого підвищує загальний потенціал нашої держави, набуває і нині особливої актуальності.

Дослідження наукової спадщини з селекції сільськогосподарських культур академіка АН УРСР, двічі Героя Соціалістичної Праці, кавалера п'яти Орденів

Леніна, лауреата Державної премії СРСР, почесного академіка ВАСГНІЛ, заслуженого діяча науки і техніки УРСР, професора Василя Яковича Юр'єва заслуговує на увагу, має велике наукове і практичне значення в оцінці сучасного стану і прогнозуванні майбутнього в селекції сільськогосподарських культур.

У науковій літературі існує обмежена кількість робіт, присвячених академіку В.Я. Юр'єву, які розглядають окремі аспекти його творчих здобутків [1, 2]. У зв'язку з цим завданням даної роботи є більш детальне висвітлення основних етапів науково-педагогічної та громадської діяльності вченого. Це дозволить привернути увагу наукової спільноти до постаті В.Я. Юр'єва та його наукової спадщини, проаналізувати життєвий шлях і наукові здобутки вченого, розкрити його підходи та методи селекційної роботи, окреслити його вагомий внесок у справу започаткування та створення вітчизняної селекції сільськогосподарських культур.

Відомий світові селекціонер академік В.Я. Юр'єв народився 21 лютого 1879 року в с. Іванівська Вірга Нижньоломівського повіту Пензенської губернії в сім'ї збіднілих дворян [3]. Навчався спочатку у Маріїнському земельному училищі, а в 1899 році вступив до Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісництва. Після успішного закінчення навчання в інституті у 1905 р., повернувся в рідні місця працювати повітовим агрономом. В.Я. Юр'єв не засиджувався у кабінетах, а виїздив на села, щоб дати селянам поради з приводу обробітку землі і термінів сівби. Глибоке провалля лежало на той час між наукою і практикою, що панувала у занедбаному сільському господарстві. На кожному кроці зустрічав молодий учений на своїй батьківщині злидні, голод і розорення селянських господарств. «Всі ці тяжкі картини, - згадував він, - ще в далекі юні роки відіграли важливу роль у моєму духовному формуванні. Ще на Волзі я дав собі клятву присвятити все своє життя народові, дати йому хліб... багато хліба». У цей час на Слобожанщині в 1908 р. була заснована перша громадська установа – Харківська селекційна станція, яка потребувала фахівців агрономічної галузі, що пройшли курс вищої школи і мали достатні практичні навички. В.Я. Юр'єв пише листа директору станції професору П.В. Будріну і той, знаючи молодого

вченого, як старанного учня в інституті, запрошує його на станцію. У грудні 1909 р. В.Я. Юр'єв стає співробітником Харківської селекційної станції [4].

Поставленій благородній меті в ім'я людини – управління еволюцією культурних рослин завдяки селекції, вчений присвятив 52 роки життя. При ознайомленні зі статтями й звітами В.Я. Юр'єва за перше десятиріччя роботи Харківської селекційної станції вражає те, як молодий учений при обмеженій кількості асистентів, техніків і практикантів так раціонально чітко організував селекційний процес із найважливішими польовими культурами. Виникає переконання, що він належав до когорти вчених, яким притаманне синтетичне мислення, і глибокий історичний аналіз. Завжди цінуючи поступовість історичних концепцій, постійно підкреслював, що без досконалого знання фактів, поглибленого вивчення джерел не може бути наукової роботи.

У праці «Найкращих сортів озимої пшениці для Харківщини та Полтавщини» [5] накопичений різноманітний матеріал стосовно вирощування озимої пшениці в названих регіонах, подана повна характеристика сортів, історія їх створення.

До перших праць В.Я. Юр'єва у співавторстві з науковцями станції П.В. Будріним, П.П. Корховим, Б.К. Єнкеним також слід віднести опублікований у 1912 р. звіт про роботу Харківської селекційної станції за 1910-1911 рр. [6], який можна визнати учбовим посібником із селекції і методики польових дослідів. У ньому з вичерпною повнотою висвітлюється багато питань методики і техніки селекційного процесу самозапильних культур, викладається агрономічний підхід до справи, уміле поєднання селекційного процесу з агротехнікою.

Учені і фахівці сільськогосподарської справи заговорили про В.Я. Юр'єва як про молодого вченого після 1-го Всеросійського з'їзду діячів із селекції, насінництва та розмноження насіннєвого матеріалу, який пройшов у м. Харкові в 1911 році. У роботі з'їзду взяли участь усі працівники Харківської селекційної станції. В.Я. Юр'євим було зроблено дві доповіді: «Організація селекційних установ» [7] і «Добір чергових рослин для селекції» [8]. Попередні положення, висловлені ним на з'їзді, було покладено в основу робіт перших селекційних станцій, створених в Україні та в декількох районах Росії. Після з'їзду В.Я. Юр'єв звернувся до Департаменту землеробства Росії за дозволом для службового

відрядження до США, де в той час розпочиналася селекційна робота з кукурудзою. І в січні 1912 року виїздить спочатку до Англії, а потім до США. У США близько півроку молодий учений вивчав і досліджував методи селекції. Звідти він привіз насіння різних культур, у тому числі й кукурудзи (Мінесота 23 і Броункот), з яким почав широку селекційну роботу.

Для створення запасів селекційного матеріалу у 1914 р. було організовано перше експедиційне обстеження всієї території Харківської губернії (за роки існування Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва таких експедицій було декілька), у результаті чого було зібрано кілька тисяч зразків сортів усіх культур, з якими велась або передбачалася селекційна робота. Колекція місцевих сортів Харківщини, Білгородщини, Курщини систематично поповнювалася. Зокрема, по культурі пшениці було зібрано близько 9 тисяч зразків самих лише місцевих сортів.

Із великою кількістю зібраного матеріалу В.Я. Юр'єв провів різноманітні випробування, розробив комплекс методичних питань селекційної роботи. Великою заслугою його є вирішення питань про вихідний матеріал для селекції і добір батьківських пар, а також розробка методів випробування сортів в екстремальних умовах. Особливо докладно опрацьовувалися питання методики оцінки селекційного матеріалу на зимо- і морозостійкість – висів у ящики з послідовним проморожуванням у природних умовах і холодильних камерах, посів озимих на безсніжних схилах пагорбів, регулювання глибини залягання вузла куштиння та багато інших. «Врожай нового сорту, – говорив В.Я. Юр'єв, – в окремі роки не повинен відхилятися, хоча б це були роки із суворими зимами або посушливим літом, тобто сорт мав бути і зимостійким, і посухостійким. Новий сорт не повинен був уражатися хворобами і шкідниками. Наприклад сажкою, іржею, гессенською мухою, які значно знижують урожай. Сорт не повинен також обсіпатися при затягуванні збирання врожаю, вилягати в роки з надмірними опадами» [9].

Із початком першої світової війни 1914 р. В.Я. Юр'єва мобілізували до діючої армії, а після революційних подій 1917 р. широко заплановані роботи на станції були згорнуті. У 1921 р., тільки через вісім років після поїздки до США,

ученому вдалося створити свій перший сорт кукурудзи – Харківська 23, який відзначався ранньостиглістю і посухостійкістю. Це був один із перших сортів в історії вітчизняної селекції і піонером кукурудзосіяння. Слідом за Харківською 23 він створив сорт кукурудзи Харківська біла зубовидна, яка давала врожай, вищий від попереднього [10].

Історичною пам'яткою тринадцятирічної роботи селекційної станції впевнено можна назвати наукову працю [11], укладачами якої були співробітники відділу селекції Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. У ній описана історія створення першої дослідної установи в Україні, природно-історичні і господарсько-економічні умови Харківщини. На кожну окрему культуру подано характеристику, умови вирощування та її походження. У 1923 р. створеною Всеукраїнською спілкою насінництва складено план робіт по забезпеченню населення України посівним матеріалом. І в зв'язку з цим планом у роботі широко представлені наукові дослідження станції.

У 1923 р. була заснована мережа Державного сорто випробування. Після кропіткої праці у цьому році В.Я. Юр'єв передав до Державного сорто випробування свої перші сорти озимої пшениці Ферругеніум 1239 і Еритроспермум 917, які відзначалися не тільки високою врожайністю і високою якістю зерна, а й мали підвищену зимостійкість, посухостійкість та інші цінні властивості. За 1920-1930 рр. В.Я. Юр'єву вдається створити свої найкращі сорти озимої і ярої пшениці, кукурудзи, ячменю, вівса та інших культур. Усього до Державного сорто випробування В.Я. Юр'євим передано 21 сорт, що створено як самостійно, так і разом з колективом.

Видані у 1928 р. наукові роботи з сорто випробування озимих і ярих пшениць та ячменю [12, 13, 14], цікаві підходом до оцінки даних сорто випробування, тривалий час були практичним посібником для багатьох селекціонерів. У виданнях, поряд з детальним поданням усіх матеріалів математичної обробки, пропонуються методи оцінки достовірних багаторічних даних.

У 1935 р. за великі досягнення в галузі селекції та насінництва Вища атестаційна комісія присвоїла В.Я. Юр'єву без захисту дисертації науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук. Десять років по тому його обрано

дійсним членом Академії наук УРСР. Незабаром після цього академіку присвоєно звання заслуженого діяча науки і техніки. У 1957 р. В.Я. Юр'єва обрано почесним академіком ВАСГНІЛ.

Розробляючи теоретичні основи селекції, він визначав напрями, в яких слід вести цю роботу. У своїй книзі «Методика селекції пшениці на Харківській станції» він виклав ряд актуальних питань, які стали основою всієї селекційної роботи і до цих пір мають надзвичайно важливе значення для сільськогосподарської науки [15].

Час – найкращий критерій в оцінці значення будь-якої праці. Упродовж 1940 р. В. Юр'єв опікується виданням першого в СРСР підручника і практичного посібника «Загальна селекція і насінництво польових культур» [16], де використано величезний досвід організаторської, методичної і практичної роботи в галузі селекції, а також глибоке знання автором біології рослин і сільського господарства. Робота починається з визначення селекції як науки. «Слово «селекция» (selectio) в перекладі з латинського значить отбор или выбор», – пише В.Я. Юр'єв. Підручник складено в результаті узагальнення теоретичних праць з генетики, селекції, а також суміжних наук, таких як фізіологія рослин, фітопатологія, ентомологія і технологія. За життя вченого з друку вийшли три видання цього підручника (1940, 1950, 1958). Крім того, його перекладено на мови народів колишнього СРСР, а також Китаю, Румунії, Чехословаччини.

Завідувач кафедри селекції і насінництва Ленінградського сільськогосподарського інституту Г.М. Попова у своїй рецензії «Общая селекция и семеноводство полевых культур» [17] зазначила, що ця робота матиме велике значення з питань розробки селекційних процесів і стане в нагоді студентам, викладачам та селекціонерам-практикам.

Підручником користувалося не одне покоління селекціонерів, учнів сільськогосподарських інститутів і технікумів, спеціалістів сільського господарства. «Загальна селекція польових культур». Він був настільною книгою у відділах і на факультетах селекції. У 1960-70 рр. великих успіхів у створенні нових сортів озимої пшениці досяг видатний вітчизняний селекціонер В.М. Ремесло, який вважав В.Я. Юр'єва своїм першим учителем і наставником.

«Загальна селекція і насінництво польових культур» була і є скарбницею сільськогосподарської науки, з якої черпають знання вчені, студенти і виробничники», – сказав В. Ремесло.

Усе життя та наукова діяльність В.Я. Юр'єва тісно пов'язана з Харківським сільськогосподарським інститутом ім. В.В. Докучаєва, в якому він навчався (колишній Ново-Олександрійський). Відповідно до завдань інституту він читає лекції студентам із селекції. Лекції проходили як бесіди, в яких брали участь усі студенти. На жаль, залишилося в живих мало випускників професора, але вони і на сьогодні з теплотою згадують методи викладання свого вчителя. Це такі відомі вчені, як професор В.Т. Манзюк, доктор сільськогосподарських наук С.В. Рабинович і кандидат сільськогосподарських наук А.Д. Гуменюк.

Після Великої вітчизняної війни, коли чисельність спеціалістів різко скоротилася, гостро постало питання про підготовку кадрів у вищих навчальних закладах. Це стосувалось і сільськогосподарського профілю, де так бракувало фахівців. Ще на початку 1940 р. М.С. Хрущов висловив думку про необхідність створення спеціальної книги з сільського господарства, а в 1946 р. вийшов із друку «Посібник по сільському господарству». Видатні вітчизняні вчені взяли активну участь у підготовці й випуску книги, яка стала практичним посібником спеціалістам сільського господарства. Оскільки Юр'євські пшениці на той час були загальноновизнаними і набули великого поширення. Йому по праву належала підготовка розділу «Насінництво зернових культур», де викладено підрозділ «Розмноження сортового насіння» [18]. У ньому показана проблема насінництва, якій вчений надавав великого значення. Ще декретом «Про насінництво» 1921 року було закладено основу вітчизняного насінництва як галузі сільського господарства. Для цього, зауважив В.Я. Юр'єв, насінницьким господарствам потрібні підготовлені кадри для розробки організаційної форми масового розмноження насіння селекційних сортів і широкого впровадження їх у виробництво. У посібнику підкреслено, що вірно поставлене насінництво повинно забезпечити не тільки вирощування першокласного насіння, але й високу врожайність, чого не можна досягти без знання природи рослин і їх вимог до умов існування.

Харківська державна селекційна станція видала декілька збірників статей за редакцією В.Я. Юр'єва. У 1940 р. вийшов збірник «Кращі сорти селекції Харківської станції» [19]. В.Я. Юр'єв не тільки зміг підібрати кваліфікований авторський і редакційний колектив, але й об'єднав його, захопивши єдністю мети. Він брав участь у всіх дискусіях, прислуховувався до думок своїх колег щодо підготовки видання, особисто писав наукові праці й редагував. І тепер, з оглядом на пройдений шлях і віддаючи належне всім авторам і редакторам, неможливо не відзначити особистий внесок академіка В.Я. Юр'єва в цю справу.

Іншим вагомим виданням, яке вийшло за редакцією В.Я. Юр'єва, стали «Работы по селекции и семеноводству» [20]. Збірник наукових праць було підготовлено до друку ще у 1941 р., але в зв'язку з воєнними подіями його не надрукували. Під час евакуації деякі статті були загублені частково або повністю. Після визволення м. Харкова від німецьких загарбників завдяки В.Я. Юр'єву більшу частину матеріалу поновлено, а статті Л.М. Делоне та В.І. Дідуся підготовлені заново. Кожним автором збірника висвітлено роботу своїх відділів як дореволюційного, так і післяреволюційного періодів, повністю приведений перелік сортів Харківської селекції.

З моменту прибуття В.Я. Юр'єва на станцію вона декілька раз перейменовувалася, реорганізовувалася, переїжджала, але основною функцією залишалося створення нових покращених сортів зернових культур. Наукові праці співробітників друкувалися у виданнях станції. Це такі, як «Известия Харьковской областной сельскохозяйственной опытной станции», «Труды Харьковской сельскохозяйственной станции», «Труды Харьковской областной сельскохозяйственной станции», «Бюллетени научно-технической информации», «Сборники рефератов и переводов по селекции и семеноводству», бюлетені, путівники, окремі доповіді та звіти відділів станції. В.Я. Юр'єв щедро ділився своїми творчими думками з колегами, товаришами, учнями. Важко перерахувати всі колективні наукові праці, видані в різні роки, в яких би у тій чи іншій мірі не брав участь В. Юр'єв. Він приклав багато зусиль для їх створення як редактор і науковий керівник.

Останні два десятиліття свого життя академік В.Я. Юр'єв все більше уваги приділяв процесам кушіння озимої пшениці, укоріненню рослин, зерноутворенню, визначенню фаз стиглості зерна на виробничих посівах, формуванню колекції та ін. Цій темі було присвячено багато статей, доповідей, виступів. Створений у 1956 р., в очолюваному В.Я. Юр'євим інституті відділ рослинництва з лабораторіями екології і рослинних втілюють у життя наукові розробки вчителя. Відділ перетворився на Національний центр генетичних ресурсів рослин України, який займається збереженням, вивченням, збагаченням та ефективним використанням генетичного різноманіття рослин.

Остання робота В.Я. Юр'єва «Селекція зимостойких сортів озимої пшениці на Україні» [21] підводить підсумок його багаторічних досліджень у галузі селекції. При ознайомленні з цією роботою, насамперед, звертаєш увагу що вона написана вченим, у якого за плечима більш як піввіковий тернистий науковий шлях. Ця праця відображає підсумки розвитку селекційної справи за минулі 25-30 років. У ній охарактеризовано 19 районованих сортів озимої пшениці, починаючи від Кримки місцевої, до Мічуринки, показані їхні умови перезимівлі, врожайність в умовах Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції й генетики і подані рекомендації для створення нових сортів озимої пшениці, пристосованих до інших зон України.

8 лютого 1962 р. світова наукова спільнота зазнала тяжкої втрати – помер Василь Якович Юр'єв.

На пошану пам'яті видатного вченого-селекціонера, одного із засновників вітчизняної селекції, колектив авторів Українського науково-дослідного інституту рослинництва, селекції і генетики ім. В.Я. Юр'єва на чолі з директором І.М. Поляковим у 1971 р. видав збірку праць академіка В.Я. Юр'єва. У вибраних творах використано 28 праць, які глибоко висвітлюють організацію і методику селекції та сортоіспиту зернових культур, селекцію озимої пшениці, насінництво, а також питання зимостійкості, сортооновлення, норм висіву тощо [22].

Вивчаючи наукову спадщину В.Я. Юр'єва, авторами дослідження знайдено 37 невідомих раніше праць, здебільшого газетні статті, поради селянам, які виходили на той час серійними виданнями, такі, як «Бібліотечка з рільництва»,

«Бібліотечка садового та городника» тощо. Проаналізувавши наукову спадщину вченого, можна дійти висновку, що його життя і творча діяльність – це історія становлення й розвитку вітчизняної селекційної справи. Праці відзначаються оригінальністю, сміливістю ідей, глибоким обґрунтуванням, підкріплені лабораторними дослідженнями.

Його наукова спадщина – це вагомий внесок у розвиток не тільки вітчизняної науки, а й світової взагалі. Світова наука в галузі селекції ще донині живе ідеями геніального вченого, а багато проблем, поставлених ним, чекають свого вирішення.

Список використаної літератури

1. *Дидусь В.И.* О методах и результатах селекционной работы академика В.Я. Юрьева // Достижения отечественной селекции. – М.: Колос, 1967. – С. 114-118.
2. *Гур'єв Б.П., Манзюк В.Т., Черняк І.Й.* Василь Якович Юр'єв. – К.: Наукова думка, 1979. – 98 с.
3. *ДАХО.* – Ф.№ Р-5971. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 1-4.
4. *ДАХО.* – Ф.№ Р-5971. – Оп. 1. – Спр. 6. – С. 1-17.
5. *Юр'єв В.Я.* Найкращі сорти озимої пшениці для Харківщини та Полтавщини. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 37 с.
6. *Отчет* Харьковской областной сельскохозяйственной селекционной станции за 1910 и 1911 г.г. – Х.: Типография М. Сергеева и К. Гальченка, 1912. – 120 с.
7. *Юрьев В.Я.* Организация селекционных учреждений // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала (10-15 янв. 1911 г.). – Х. – 1911. – С. 167-192.
8. *Юрьев В.Я.* Выбор очередных растений для селекции // Труды первого съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала (10-15 янв. 1911 г.). – Х. – 1911. – С. 252-256.
9. *Юрьев В.Я.* Основные направления в селекции зерновых культур // Вопросы методики селекции пшеницы и кукурузы. – Х.: Изд.-во ХГУ. – 1957. – С. 5-10.
10. *Юр'єв В.Я.* Сорти кукурудзи // Бюлетень Харківської сільськогосподарської станції. – 1925. – №3. – С. 18-21.
11. *Краткий обзор работ 1910-1923 г.г.* / Сост. О.Ф. Гельмер, В.Я. Юрьев, М.В. Евтушенко. – М.: Новая деревня, 1925. – 32 с.
12. *Юрьев В.Я.* Сортоиспытание озимой пшеницы за 1911-1925 г.г. – Х.: Харьковская областная сельскохозяйственная станция, 1928. – 148 с.

13. *Юрьев В.Я.* Сортоиспытание яровой пшеницы за 1911-1925 г.г. – Х.: Харьковская областная сельскохозяйственная опытная станция, 1928. – 100 с.
14. *Юрьев В.Я.* Сортоіспит ячменю за 1910-1928 рр.. – Х. : Харківська крайова сільськогосподарська дослідна станція, 1928. – 100 с.
15. *Юрьев В.Я.* Методика селекции пшениц на Харьковской сельскохозяйственной станции. – М.: Сельхозгиз, 1939. – 89 с.
16. *Общая* селекция и семеноводство полевых культур / В.Я. Юрьев, П.В. Кучумов, Г.Н. Линник. – М. : Сельхозгиз, 1950. – 432 с.
17. *Попова Г.М., Абрамова З.В.* «Общая селекция и семеноводство полевых культур» // Селекция и семеноводство. – 1959. – № 1. – С. 76-77.
18. *Юр'єв В.Я.* Розмноження сортового насіння // Посібник по сільському господарству / Гол. ред. В.Ф. Старченко. – К. – Х.: Держсільгоспвидав , 1946. – С. 345-375.
19. *Кращі сорти селекції Харківської селекції* / Під. заг. ред. В.Я. Юр'єва. – К. – Х.: Держсільгоспвидав, 1940. – 192 с.
20. *Работы* по селекции и семеноводству / Под ред. В.Я. Юрьева. – К.Х.: Сельхозгиз УССР, 1947. – 332 с.
21. *Юрьев В.Я., Делоне Л.Н.* Селекция зимостойких сортов озимой пшеницы на Украине // Методы селекции зимостойких пшениц. – М.: Сельхозгиз, 1962. – С. 24-33.
22. *Юрьев В.Я.* Селекция и семеноводство полевых культур: Избранные труды / Ред. И.М. Поляков – К.: Урожай, 1971. – 350 с.